

K. NÉMETH ANDRÁS

Hol feküdt a középkori Nyerges falu?¹

*Széljegyzetek egy elpusztult
középkori falu helyének meghatározásához*

Engedjék meg, hogy mondandómat rendhagyó módon e rövid írás előzményeivel kezdjem. Amikor Kriston Vizi József megkérését, hogy a dombóvári múzeum ünnepi tanulmánykötetéhez cikkel járuljak hozzá, magától értetődőnek látszott, hogy Dombóvár kiterjedt határának vagy a tágabb környék elpusztult középkori templomaira vonatkozó adatgyűjtésemet adjam közre, hiszen ezzel a témával régóta foglalkozom. Időközben ezen az ötleten – szerencsére – túlhaladt az idő: a 2010-ben megjelent városi monográfiában közöltem a Dombóvár külterületén fekvő középkori – részben egyházas – falvak történeti és régészeti adatait,² nemrég pedig megjelent a középkori Tolna megye templomait bemutató monográfia is.³

A témát végül egy a templomos helyek adattárának véglegesítése közben tett apró, de módszertanilag talán az olvasók által is érdekesnek tartható településtörténeti következtetés adta: több, eddig a kutatás által össze nem fűzött adat segítségével – nem régészeti módszerekkel, hanem ezúttal íróasztal mellett – sikerült meghatároznom a középkori Dombó egyik szomszédosa, az egykori Nyerges falu hozzávetőleges helyét. Nyerges 1714-ben még a Vásárosdombó filiájaként szereplő dombóvári plébánia tartozéka volt, így a dombóvári múzeum kötetében való szerepeltetése emiatt is indokoltnak tűnt.

¹ A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával (BO/00003/12/2) készült.

² K. NÉMETH 2010.

³ K. NÉMETH 2011.

Mivel a településtörténeti műhelymunka részleteibe, az elpusztult középkori faluhelyek azonosításának módszereibe viszonylag kevés módszertani szempontú dolgozat avatja be az érdeklődőket, úgy vélem, nem lesz érdektelen a magam számára is meglepő logikai láncolat kissé részletesebb kifejtése az adatok előkerülésének időrendjében (utóbbi alapvetően befolyásolta következtetéseimet).

A középkori Nyerges falu történetére itt nem térek ki részletesen, témánk – azaz a falu fekvésének meghatározása – szempontjából a néhány, szinte kizárólag a birtokosok változásakor keletkezett oklevél különben sem perdöntő. A falu temploma először 1304-ben bukkan fel forrásainkban. A Szent Margit tiszteletére szentelt templom plébánosa ekkor jelen volt egy végrendelkezésnél, amelyről beszámolt a pécsi káptalan előtt.⁴ 1416-ban Nyerges plébánosa, Péter fia Bereck a szekszárdi egyház kormányzójának, Frigyes augsburgi érseknek volt a káplánja.⁵ 1437-ben ismét említik a nyergesi Szent Margit-plébánia-templomot egy pápai kérvényben.⁶ Az 1542. évi rovásadó-összeírás-kor papja saját jövedelme után 65, segítője pedig 5 dénárral adózott.⁷ Bár nem tartozik témánkhoz, de az átlagosnál jelentősebb plébániát sejtet, hogy papja a szekszárdi kommandátor káplánja volt, környékünkön a plébános mellett pedig ritkán hallunk segítő papokról is.

A falu emléke a hódoltság után – sok más, helynévi nyom nélkül eltűnt településsel szemben – nem enyészett el. A település nevéből képzett puszta Jágónak határának északi, Kercseliget és Kaposszekcső területe közé beékelődő határrészében alakult ki a 19. század második felében.⁸ A településtörténeti munkák a középkori Nyergest rendre a Jágónak határában fekvő újkori Nyerges-pusztával feleltetik meg.⁹

Az említett 1542-es adat után a templom több mint másfél évszázadra eltűnik szemünk elől: a hódoltság idején nem keletkezett

⁴ AOKI I. 647.

⁵ ZsO V. 2311. sz.

⁶ LUKCSICS 1938, 468. sz.

⁷ TIMÁR 1976, 57, 90; TIMÁR 1985, 71; TIMÁR 1998, 45.

⁸ BMFN 1982, 93: 9/32.

⁹ Pl. KAMMERER-ORTVAY 1891, 262 („pusztult hely... Új-Dombóvár határában”); CSÁNKI 1897, 444 („puszta, Dombóvár közelében dny”); TIMÁR 1999, 306 („klh. [külterületi lakott hely] Jágónak területén”); MEZŐ 2003, 242 („p[uszt]a. Jágónak h[atárában].”)

– vagy nem maradt ránk – az épületet vagy papját említő irat. Hogy a templom, ha megviselten is, de túlélte a török kort, bizonyítja az 1714-es pécsi zsinat, ahol megemlékeztek Nyerges „régóta romos” templomáról (*exstat iam dudum destructa*). A középkorból kétszer is adatolt Szent Margit-védőszent helyett érdekes módon ekkor már Szent Bertalant említik a templom patrónusaként.¹⁰ Ennek magyarázataként számításba jöhet, hogy Szent Bertalan – akit úgy végeztek ki, hogy elevenen megnyúzták – hagyományosan a bőrrel foglalkozók védőszentje volt,¹¹ így Nyerges falu nevéből kiindulva – mivel a falu neve bőrrel kapcsolatos tevékenységre utal – kézenfekvőnek tűnhetett a kortársak számára, hogy a vélhetőleg ekkorra elfeledett eredeti patrónus helyett Bertalant említsék meg védőszentként.

A fentiek ismeretében magam is úgy gondoltam, hogy a régi Nyerges az újkori, 1970 körül elnéptelenedett Nyerges-pusztá környékén fekkent,¹² bár „gyanús” volt, hogy ennek környékén nincs olyan vízfolyás, amely mellett középkori faluhelyet kereshetnénk: a pusztá körül fekvő Nyerges-dűlőtől nyugatra kb. 1 kilométerre a Kercseligeti-patak folyik (ennek mentén feküdt az egykori, szintén templommal rendelkező Enyed vagy Enyőd falu, a Nyerges-dűlővel nagyjából egy vonalban),¹³ tőle keletre pedig a szőlőhegyet keresztülzselő patak ered, két ágból. Leginkább arra gondoltam, hogy Nyerges nyomai utóbbi mentén bukkannak majd elő, de az erdő és a beépítettség miatt eleve lemondtam a terepbejárásokról.

Az azonosításhoz egy 1783-as egyházlátogatási jegyzőkönyv adta meg a kulcsot, előbb azonban szólni kell egy látszólag témánkhoz nem tartozó másik adatcsoporthoz, amelyre Miklós Zsuzsa 2007-ben megjelent vártopográfiájában figyeltem fel. Miklós Zsuzsa a Tolna megyei várak összegyűjtése során terepbejárást végzett a Kaposszekcsőtől északnyugatra kb. 1,5 km-re fekvő Bajszlakás nevű dűlőben. Ennek előzménye Pesty Frigyes 1864-es dűlőnévgyűjtő kérdőíve, amelyre válaszolva a szekcsőiek megemlézték, hogy a helyi hagyomány szerint a

¹⁰ KOLLER 1812, VII. 223; BRÜSZTLE 1876, II. 470; magyarul: MERÉNYI 1939, 13.

¹¹ KatLex I. 787-788.

¹² K. NÉMETH-SZEBERÉNYI-FEDELES 2009, CXXXVIII.

¹³ K. NÉMETH 2011, 88.

Bajszlakás nevű dombon valaha várrom feküdt. „E várrom körül számtalan ember-csontdarabok található” – írják.¹⁴ Miklós Zsuzsa 2004-es terepbejárásán a bozotos, aljnövényzettel benőtt dombon erődítésre utaló nyomot nem talált. Megállapította, hogy a domb északi végét és nyugati oldalát 4-5 méter mélységben elbányászták, amely – ha valóban létezett – megsemmisíthette a várat, ezért a lelőhelyet a bizonytalan korú és rendeltetésű erődítések között sorolta fel.¹⁵

Ezzel az adattal nem foglalkoztam többet, bár a rengeteg embercsont kissé elgondolkodtatott. Tudni kell ehhez, hogy az 1092-es szabolcsi zsinat óta kötelező volt a templomok köré, megszentelt földbe temetkezni, ami – az idő múlásával és a faluközösségek lélekszámának emelkedésével – gyakran oda vezetett, hogy a kijelölt terület „betelt”, ezért az újabb sírokat kényszerűen a régiekre ásták rá, ami által nem ritkán sok (akár 5-10) „sírréteg” (szaknyelven szólva: temetkezési horizont) is keletkezhetett egy viszonylag szűk területen.¹⁶ Ha egy ilyen templom körüli temetőt évszázadokkal később megbolygattak, a nagy mennyiségű embercsont előkerülése miatt gyakorta tömegsírnak nézték a lelőhelyeket. Mivel a sok csont említése származhatott akár légből kapott, tudálékos hagyományból is, napirendre tértem a dolog felett.

A pécsi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyveit már korábban is átlapoztam középkori templomok után kutatva, hiszen a 18. század elejétől induló vizitációk nem egy – ekkor még többé-kevésbé álló – épület helyét és alakját megörökítették, amelyek sorsa később a széthordás lett. Vásárosdombó 1783-as vizitációjában meglepve fedeztem fel az alábbi – korábban észre nem vett – adatot: a Bajszlakás nevű helyen egy földdel egyenlővé vált templom romjai (*rudera solo aequata*) álltak, amelynek védőszentje egykor Szent Bertalan apostol volt.¹⁷

Így már bizonyára érthető, miért említettem a hagyományosan Jágónak határába lokalizált Nyerges középkori templomainak adatai után a Kaposszekcső határában fekvő Bajszlakáson a hagyomány által említett, és Miklós Zsuzsa által hiába keresett várat. A kettő ugyanis

¹⁴ BMFN 1982, 73: 5/109.

¹⁵ MIKLÓS 2007, 383-384.

¹⁶ A templom körüli temetőkre legújabbán: RITÓÓK 2010, különösen 480-481.

¹⁷ BRÜSZTLE 1880, IV. 786.

egy és ugyanaz, bizonyíték erre az őket összekötő „hiányzó láncszem”, az 1783-as vizitáció adata, amely egyszerre említ (utoljára) templomromot (pontosabban templomhelyet), és (először) Bajszlakás helynevet.¹⁸

A templomrom – mint láttuk – 1783-ban már majdnem a földdel volt egyenlő, és bizonyára nem kellett hosszú idő, hogy valóban nyomtalanul belesimuljon a felszínbe. Nem lehet véletlen, hogy ettől kezdve nincs rá több adatunk.

Visszatérve a korábbi lokalizálásokra, megemlítendő közös hibájuk, hogy nem vették figyelembe az elpusztult középkori falvak újkori sorsának többféle lehetséges útját. Az elpusztult falvak neve valóban önálló pusztanévvé is válhatott – így alakult ki Nyergespuszta neve is –, de dűlőnév is lehetett belőlük, ha területük úrbéres jobbágyok birtokába került.¹⁹ Nyerges esetében – úgy tűnik –, az újkori uradalmi puszta nem az egykori falu teljes területén alakult ki, hiszen éppen maga a templom a pusztától távol esik. A Bajszlakás dűlő – amelynek említését először 1783-ból ismerem – neve arra utalhat (esetleg a lakott szőlőhegy egyik első helynévi lenyomataként), hogy egy Bajsz nevű család lakott itt.²⁰

Hogy a középkori Nyerges határának nagy része valóban nem Jágónak, hanem Kaposszekcső külterületébe olvadt, azt a Nyergesre utaló dűlőnevek elhelyezkedése is bizonyítja: Jágónak határában Nyerges-pusztán kívül csak a Nyergesi-dűlőt (vagy Nyergesi-mezőt) találjuk, ugyanez a névpár megtalálható ellenben Kaposszekcső határában is, mellette a Nyergesi-völgygel és Nyergesi-erdővel (közelükben pedig a Bajszlakással).²¹ Egyértelmű tehát, hogy bár az újkori Nyerges-puszta Jágónak határában létesült, a középkori Nyerges az újkori pusztától kb. 1,5 kilométerre keletre állt.

Ezt a lokalizálást erősíti néhány 18. század eleji világi forrás is. Szekcső 1720-as urbáriumában ez áll: „*Ezeknek* [ti. Szekcsőnek]

¹⁸ Mindezt persze régészeti terepbejárásnak is igazolnia kell, amelyre egyelőre nem volt módom, de kétségtelen, hogy a Bajszlakáson meg kell találnunk a templom helyét.

¹⁹ WEIDLEIN 1934, 614-616.

²⁰ A ma is létező, ritka Bajsz családnév a Bajusz név változata, főleg az ország délnyugati részén gyakori. HAJDÚ 2010, 45.

²¹ BMFN 1982, 93: 9/32, 38; uo. 73: 5/100-101, 118, és talán 123. A földrajzi nevek alapján erre már felfigyelt: TIMÁR 1989, 442.

általellenében napnyugot felől csak közel van az uraságnak egy Nyerges nevű pusztája, kinek néhai lakosi s maradéki közül most is vannak ezen Szekcső nevű helységben (...)”²² 1729-ben ezt jegyezték fel: „Ezen dombóvári jóságban mindjárt a vizen túl Dombóvárnak ellenében a méltóságos uraságnak igen szép pusztája vagyon, Nyerges nevű, mely pusztán igen ritka esztendő hogy bőséges mindenféle gyümölcs ne teremne.”²³ Az, hogy az egykori falut Szekcsőnek és Dombóvárnak is (át)ellenében fekvőnek mondják, a szőlőhegy keleti oldalára történő lokalizálás mellett szól.

Lássuk végül újra – a könnyebb áttekinthetőség végett táblázatba rendezve – adatainkat.

év	helymeghatározás	objektum
1304, 1416	Nyerges (<i>Nergues, Nerges</i>)	templom (Szent Margit)
1714	Nyerges	romos templom (Szent Bertalan)
1783	Bajszlakás	templomhely (Szent Bertalan)
1864	Bajszlakás	„várrom”, embercsontok

Cikkem egy középkori templom helyének meghatározásáról szól, amely első pillantásra pusztán helytörténeti szempontból tűnhet érdekesnek. A fentiek alapján ugyanakkor néhány általános módszertani tanulságot is megfogalmazhatunk, amelyeket a településtörténeti kutatás már nem egyszer hangsúlyozott.

1. Pusztán középkori források alapján nem lehet alapos középkori település-történetet készíteni, szükséges az újkori történeti adatok, de az egyéb tudományterületek bevonása is. Esetünkben az okleveles adatokat újkori források és földrajzi névgyűjtések adatai egészítik ki.

2. A történeti vonatkozású szájhagyomány kellő forráskritikával kezelendő: magja gyakran valós, de következtetéseit – jelen esetben a lakosok által említett objektum meghatározását – nem kell szó sze-

²² MERÉNYI 1905, 326.

²³ MERÉNYI 1902, 121.

rint venni.²⁴ A Bajszlakás nevű dombon bizonyára valóban rengeteg embercsont került elő, de itt egykor mégsem vár, hanem templom és temető létezett.

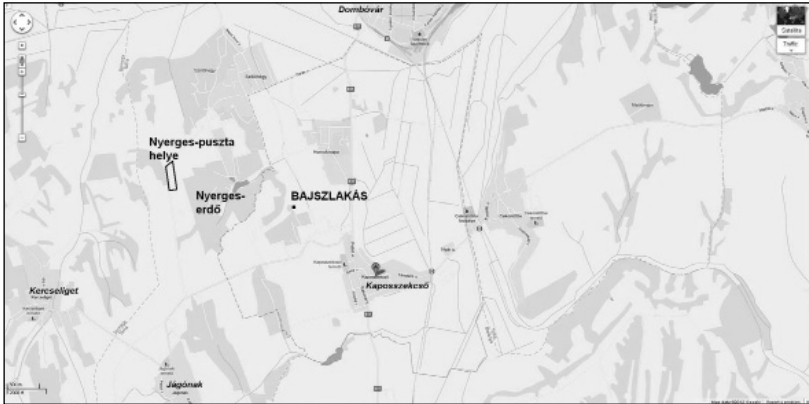
3. A középkori templomok kutatójának fel kell figyelni azokra az adatokra – bárminek is mondják az objektumot –, ahol nagy mennyiségű embercsont előkerüléséről van szó, mert ez nem egyszer a temető révén jelzi a templomok közelségét, ha falakról vagy törmelékről nem is esik szó.

*

(A kutatás esetlegessége, a szerencse szerepének érzékeltetése végett zárójelben megjegyzem, hogy kéziratom első változatának leadása után jutottam hozzá Máté Gábor lekötelező szívessége révén egy – ugyanebben a kötetben általa részletesen is ismertetett – 1767-es tanúvallatás szövegéhez, amelyben az öt éves koráig Nyergesen, utána pedig Szekcsőn lakó, kb. 80 éves Kovács István elmondta, hogy *„hogymidőn Szigeth várából a törököt ki verték volna akkoron édes atyja e tanúnak azon harcban keze ujjait vesztvén visszatért és Nyergesre vette lakását, a kolotis majdan ő legelsőben kezdett irtani és szőlőt plantálni; azon említett időben Dombóvár körül számosan laktak emberek, de szőlőket !: mivel azon Nyergesy hegy csak merő csarit (!), és sűrű volt !: sehol nem bírtak, hanem utóbb a ráczok elmenése után csendesedvén az idő úgy kezdettek lassanként irtani és szőlőket plantálni, és többnyire az puszta kápolnával lévő hegyecskén azon időben voltak szőleik, idővel aztán !: amint most is ki tetszik !: nagyobb részint elhagyták azon puszta kápolnával lévő hegyecskét, és az Kercseligeti úton túl napnyugat felől lévő hegyet művelték (...).”*²⁵ Ez az adat azért fontos, mert a nyergesi templomrom helyét – következtetéseimet megerősítve – az akkoriban kialakuló, ma is létező szőlőhegyre helyezi, nem pedig a tőle nyugatra fekvő, későbbi Nyergespuszta környékére.)

²⁴ Várak és templomok összemosása nem példa nélküli. Legújabban is előfordult még, hogy várnak mondanak fennálló középkori templomromot (vö. MIKLÓS 2007, 81.), de hozzá kell tenni, hogy a kétféle objektum a középkorban is létezhetett ugyanazon a helyen. Ha ritkán is, de (elhagyott?) Árpád-kori földvárakba építhettek templomokat; Tolna megyei példákra ld. MIKLÓS 2007, 434.

²⁵ MÁTÉ 2009. (MOL Esterházy levéltár Rep. 35. O 327-337.)

Nyerges helynévi nyomai Jágónak határában és a középkori Nyerges helye Kaposzsekcső határában (dőlt betűvel a mai települések) (forrás: maps.google.hu)

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- AOKI Anjou-kori oklevéltár. I. Szerk. Kristó Gyula. Bp.–Szeged. 1990.
- BMFN 1982 Baranya megye földrajzi nevei. I. Szerk. Pesti János. Pécs 1982.
- BRÜSZTLE, Josephus 1874–1880 Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis. I–IV. Quinque-Ecclesiis
- CSÁNKI Dezső 1897 Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp.
- HAJDÚ Mihály 2010 Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. Bp.
- KatLex Magyar katolikus lexikon. I. Főszerk. Diós István. Bp. 1993.
- KAMMERER–ORTVAY 1891 A pécsi püspökség. In: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Első fele. Szerk. Ortway Tivadar. Bp., 216–282.
- K. NÉMETH András 2010 Dombóvár határának középkori története. In: Városunk Dombóvár a kezdetektől napjainkig. Szerk. Pap Norbert. Dombóvár, 102–124.
- 2011 A középkori Tolna megye templomai. Pécs
- K. NÉMETH András–SZEBERÉNYI Gábor–FEDELES Tamás 2009 Az Egyházmegye templomos helyeinek adattára. In: A középkor évszázadai (1009–1543). Rövidítések, adattárak, mutató. Szerk. Fedeles Tamás–Sarbak Gábor–Sümegei József. Pécs, XCVII–CCXLIV. (A pécsi egyházmegye története. I.)

- KOLLER, Josephus 1782–1812 *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. I-VII. Posonii–Pestini
- LUKCSICS Pál 1931–1938 XV. századi pápák oklevelei. I-II. Bp. (Monumenta Hungariae Italica 2.)
- MÁTÉ Gábor 2009 *Mecsekségtől Somogyországig – élet a dél-dunántúli pusztákon a török kiűzése után*. Kézirat.
- MERÉNYI Lajos 1902 *A dombóvári uradalom rendtartása 1729-ben*. (Befejező közlemény.) *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 9, 118-127.
1905 *A dombóvári uradalom a XVIII. század elején*. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 12, 320-338.
- MERÉNYI Ferenc 1939 *Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica Visitatio) Baranyában 1729-ben*. Pécs (Dissertationum Facultatis Philosophiae regiae Hungaricae universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 161.)
- MEZŐ András 2003 *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp. (METEM Könyvek 40.)
- MIKLÓS Zsuzsa 2007 *Tolna megye várai*. Bp. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)
- RITOÓK Ágnes 2010 *A templom körüli temetők régészeti kutatása*. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon*. Szerk. Benkő Elek–Kovács Gyöngyi. Bp. 473-494.
- TIMÁR György 1976 *XVI. századi rovásadó összeírások a mai Baranya területéről*. BH 1974-75, 21-94.
1985 *A közép- és törökkor írásos források alapján*. In: *A Zselic mezsgyéjén. Mindszentgodisa és társközségei*. Szerk. Füzes Miklós. Mindszentgodisa 55-86.
1989 *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546-1565*. Pécs
1998 *Alsómocsolád és környéke a középkorban és a török hódoltság idején*. In: *Alsómocsolád. Közégtörténeti monográfia I*. Szerk. Füzes Miklós. Alsómocsolád 18-71.
1999 *Tolnavármegye templomos helyei*. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 7, 277-314.
- WEIDLEIN János 1934 *Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában*. Századok 68 (pótfüzet), 611-630.
- ZsO *Zsigmondkori oklevéltár*. V. Mályusz Elemér kéziratát kieg. és szerk. Borsa Iván. Bp. 1997.